

TÜRÜK

2020, Yıl/Year: 8, Sayı/Issue: 20, ISSN: 2147-8872

TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi
TURUK International Language, Literature and Folklore Researches Journal

Geliş Tarihi / Date of Received: 21.02.2020

Kabul Tarihi / Date of Accepted: 24.03.2020

Sayfa / Page: 320-337

Research Article / Araştırma Makalesi

Doi: <http://dx.doi.org/10.12992/TURUK891>

Yazar / Writer:

Dr. Fatma TEKİN

Ege Üniversitesi, Türk Dili Bölümü Öğretim Üyesi

ftekin3835@gmail.com

KAZAN-TATAR TÜRKLERİNİN HALK ANLATILARINDA “ÖTEKİ DÜNYA”LAR: YERALTI, SU ALTI, GÖKYÜZÜ VE KARA ORMAN¹

Öz

Türk mitolojisinde dünyanın nasıl meydana geldiği, algılandığı ve kaç katmandan oluştuğu gibi konular önemli yer tutmaktadır. Dünya algısıyla ilgili olarak Türk Dünyası'ndaki yaygın kabul; göğün yarım dairevi kubbe, yerin de dört köşeli ve sekiz yönlü olduğu şeklindedir. Mitolojik dünya tasarımında, yatay düzlemde *doğu*, *batı*, *kuzey* ve *güney* olmak üzere dört tarafı bulunan dünya; düşey düzlemde ise *gökyüzü* (yukarı), *yeryüzü* (orta) ve *yer altı* (aşağı) olmak üzere üç kattan oluşmaktadır. Gökyüzü, yeryüzü ve yer altından oluşan üç katlı dünya anlayışı, Tatar Türklerinin mitolojisinde de görülmektedir. Kazan Tatarlarının halk anlatılarından destan, efsane ve masal örneklerinde ise, bu üç dünyadan özellikle yeryüzü ve yeraltı dünyaları geniş yer tutmaktadır. Ancak anlatılarda bu dünyaların dışında su altı, kara orman, güneş ve ay padişahlığı gibi farklı türden yaşam alanlarından da söz edilmektedir. Özellikle “gökyüzü”, “yeraltı” ve/veya “su altı” dünyaları, insanların yaşadığı yeryüzünün dışındaki “ikinci dünya”lar olarak nitelendirilmektedir. Kazan Tatarlarının düşünce dünyasında, yeryüzünden çok da ayrı olmayan bu dünyalar, birbiriyle yakın ve bağlantılı tasavvur edilmekte ve yeryüzüne benzer oldukları kadar, ondan daha güzel ya da

¹ Bu makale yazarın "Kazan Tatarlarının Halk Anlatımlarında Mitolojik Unsurlar" adlı doktora tezinin kapsamında yer alan verilerin makale formuna uygun şekilde gözden geçirilmesi suretiyle oluşturulmuştur.

korutucu olabilmektedir. Anlatılarda olaylar, dairesel bir döngüyle genellikle yaşanan dünya olan yeryüzünde başlar, öteki dünyalarda devam eder ve tekrar yeryüzünde sonuçlanır. Genellikle “padişahlık” şeklinde ifade edilen öteki dünyalara, anlatılarda türlü işlevler yüklenmiştir. Bu çalışmanın iki amacı vardır: İlki, mitolojik dünya tasarımıyla ilgili kabullerin Kazan Tatarlarının mitolojisindeki görünümünü destan, efsane ve masal anlatılardan örneklerle ortaya koymak; diğeri ise “öteki dünya” olarak nitelendirdiğimiz “yeraltı”, “su altı”, “gökyüzü” ve “kara orman” gibi yeryüzünün dışındaki tüm yaşam alanlarının anlatılardaki mitik özelliklerini ve işlevlerini incelemektir.

Anahtar Kelimeler: Türk Mitolojisi, Mitolojik Dünya Tasarımı, Öteki Dünya, Kazan Tatarları, Halk Anlatıları

“OTHER WORLD”S IN THE KAZAN-TATAR TURKS FOLK NARRATIVES: UNDERWORLD, UNDERWATER, SKY AND DARK FOREST

Abstract

The subjects such as how the world was formed, and how it is perceived and how many layers it consists of play an important role in Turkic mythology. The commonly held view in Turkic world relating to the perception of the world is that the sky is a semi-circle dome and the earth has four corners with eight directions. In the mythological conception of the world, the world has four sides as East, West, North and South in horizontal plane; and it consists of three layers as the sky (up), the earth (middle) and underworld (down) in vertical plane. The notion of a three-layered world consisting of the sky, the earth and the underworld is also seen in the mythology of Tatar-Turks. In the examples of epic, legend and tales of the folk narratives of Kazan-Tatars, of all these three worlds, mainly the worlds of the earth and the underground have been largely dealt with. Apart from these worlds, realms of existence of different life forms like the underwater, the dark forest, and the kingdom of the sun and the moon are also mentioned. The worlds of the “sky”, the “underworld” and the “underwater” in particular, are described as “the second world”s apart from the world in which people inhabited. These worlds which do not differ much from the earth in the world view of Kazan-Tatars are perceived as being close to and connected to each other and however they are similar to the earth they also seem to be more beautiful or frightening. The events that take place in the narratives usually start on earth which is the world inhabited in a circular cycle and continue in the other worlds, and ends up on earth again. A great variety of functions have been attributed to the other worlds which have been mostly stated as “kingdoms”. This study has two goals; The first one is to reveal the appearance of the notions with regard to the mythological conception of the world in the mythology of Kazan-Tatars with examples from the narratives such as epics, legends and tales; the other one is to examine the mythical qualities and functions of all the realms of existence apart from the earth such as the “underworld”, the “underwater”, the “sky” and the “dark forest” that we describe as the other worlds.

Key Words: Turcic Mythology, Mythological Conception of the World, Other World, Kazan-Tatars, Folk Narratives

GİRİŞ

Türk mitolojisinde dünyanın nasıl meydana geldiği, algılandığı ve kaç katmandan oluştuğu gibi konular önemli yer tutmaktadır. Yakut Türkleri dünyayı; yuvarlak ve dört köşe (Ögel 2010: 243), Altay Türkleri ise önce daire, sonra da kare şeklinde tasvirlemiştir (Çoruhlu 2011: 97). Ancak bu konu ile ilgili yaygın kabul; göğün yarım dairevi kubbe, yerin de dört köşeli ve sekiz yönlü olmasıdır. Yatay düzlemde *doğu*, *batı*, *kuzey* ve *güney* olmak üzere dört tarafı bulunan dünya; düşey düzlemde ise *gökyüzü* (yukarı), *yeryüzü* (orta) ve *yer altı* (aşağı) olmak üzere üç kattan oluşur (Bayat 2011: 34-35; Durbilmez 2019b: 41). Türkler; “gökyüzü”, “yeryüzü” ve “yer altı” olarak üç katlı tasavvur ettikleri dünyaların her birinin de kendi içinde katlardan meydana geldiğini düşünmüşlerdir. Buradan, mitolojik dünya modeli anlatılırken bazı sayıların öne çıktığı hemen dikkati çeker². Bu sayıların başında 7, 8, 9 ve 12 sayıları gelmektedir. Bunların arasında ise, göğün ve yerin katlarının sayısının 7 veya 9 olduğu ile ilgili görüş yaygındır (Durbilmez 2019a: 64-78). Benzer şekilde Tatar Türkleri³ de göğü 7 katlı tasavvur etmişlerdir. Nitekim bunu, halk dilindeki “mutlu olmak” anlamında kullanılan “kendini yedi kat göklerde hissetmek” (Urmançı 2008: 181) deyiminde de görmek mümkündür.

Gökyüzü, yeryüzü ve yeraltı dünyaları, fonksiyonları bakımından farklı ruhlarla doludur: Gökyüzü, Tanrı Ülgen ile iyi ruhların; yeryüzü, canlılar ile yer ruhlarının; yer altı ise, Erlik ile kötü ruhların bulunduğu mekânlardır (Seyidoğlu 2015: 39-45). Gökyüzü; yeryüzü ve yer altından daha yukarıda olduğu için gökteki tanrı, yeryüzü ve yer altındaki tanrılara hükmeder. Bu üç dünyadaki ilahî zincirde; gökyüzünün hâkimi baş Tanrı Ülgen ve onun eşi Umay, yeryüzünün hâkimi yer-su ruhları ve yeraltı dünyasının hâkimi ise Erlik’tir. Tatar Türklerinin mitolojisinde Umay ve Ülgen, yeraltı dünyasının hâkimi olan Erlik’e karşı olan tanrılardır; ancak Ülgen kültü Tatar Türkleri arasında pek korunmamıştır. Sadece Sibiryâ Tatarlarında, Altay Türklerinin mitolojisinin etkisiyle az da olsa görülür. Bu dünyalar arasında insan için en önemlisi ise, gökyüzü ve yeryüzüdür. Çünkü yeryüzünde yaşayan insan, yine burada ölür. Ölünce tekrar göğe ulaşır ve yeniden doğar. Bu yenilenmede yeraltı dünyası ise yardımcı bir rol oynar. Yeraltı dünyası, her ne kadar insanın göğe ulaşmasında gerekli bir yer olsa da aslında yaşam, iki temel dünya olan gökyüzü ve yeryüzünden ibarettir (Gıylmanov 1996: 171-172).

Tatar Türklerinin mitolojisinde yeraltı dünyası ile ilgili mitler, özellikle Ülgen ve Erlik kültü ile ilgili inanışlar, İslam’ın güçlü etkisiyle metinlerden neredeyse büyük oranda yok olup gitmiştir. Erlik’in “Tanrı” anlamı pek korunmadığından, anlatılarda çoğunlukla onun yansıması niteliğindeki varlıklar görülür. Çünkü yeraltı dünyasının tanrısı unutuldukça, yerini ona yakın başka mitik karakterler almıştır. Bu anlamda; Tatar Türklerinin mitolojisinde yeraltı dünyası ile bağlantılı

² Konumuzun daha iyi anlaşılması için sayı simgeciliği ve mitolojik sayıların anlam dünyasından da haberdar olmak gerekir. Mitolojik sayılar hakkında geniş bilgi ve örnekler için bkz. Durbilmez 2007: 177-190; Aydın 2019: 209- 227; Durbilmez 2009: 71-85; Bayat 2011: 47-52; Durbilmez 2008: 340- 352; Ögel 2010: 162; Durbilmez 2010: 245-257; Durbilmez 2011: 77-93.

³ Çalışmada, “Tatar Türkleri” ifadesi ile Kazan Tatarları kastedilmektedir.

görülen ve kötü ruhlar sınıfında yer alan “Örek”, “Albastı”, “Ubır”⁴ gibi varlıklarla birlikte, aydınlık dünyadan kaçırdığı kızları yeraltı dünyasına götüren “Kerle”nin, Erlik’in bir uzantısı olduğunu düşünülür (Gıylmanov 1996: 176-181). Gıylmanov (1996: 183), yeraltı dünyasının görevini zaman içerisinde İran mitolojisinden gelen “dev”in yapmaya başladığını, bu nedenle de anlatılarda olayların çoğunlukla devler padişahlığında geçtiğini söyler. Ayrıca Erlik’in de yerini zamanla, Yirtöşlik gibi güçlü ve ilahî sıfatlara sahip kahramanlara bıraktığını belirtir.

Türk mitolojisinde “orta dünya” olarak ifade edilen (Ögel 2010: 244-245; Bayat 2011: 55-56) ve yaratılışla ilgili efsanelerde Erlik’in paramparça olan göğünden yere dökülen parçaların, dağları ve kayaları oluşturması şeklinde anlatılan yeryüzü (İnan 2013: 17); insanların yaşadığı bir mekân olmasının yanında, koruyucu iyelerin de bulunduğu bir yerdir. Ayrıca gökyüzü ile yer altı arasında kalmasıyla da her iki dünyanın etkisi altında olup, gökteki iyi ruhların ve yer altındaki kötü ruhların sahip olmak istediği bir yerdir. Bu nedenle de gerek ruhların, gerekse insanların mücadelelerine çokça sahne olur (Bayat 2011: 31-56).

Tatar Türklerinin mitolojisinde insanların yaşadığı yeryüzü; Dünya’nın, âlemin kendisi olarak düşünülmüş (Urmançı 2002: 33-34) ve yeryüzünün yaratılışı suya dayandırılmıştır. Nitekim “Cir Niçék Yaralgan? (Yeryüzü Nasıl Yaratılmış?)” efsanesine göre eski zamanlarda insanlar yokken dünya, tamamen sudan ibarettir. Sudaki bir ördek, su dibine dalarak gagası ile bir parça balçık alıp çıkarır ve zamanla büyüyen bu balçıktan ise yeryüzü oluşur (Gıylecitdinov 2000: 236). Bu kozmogonik efsanede, Tanrı’nın bir varlık olarak görülmemesi dikkati çeker. Tanrı, sadece yaratma gücü ile efsanede yer alır. Ördek ise, yaratmada Tanrı’ya yardımcı olan bir varlıktır.

Tatar Türklerinin mitolojik dönemlerden gelen dünya tasavvurları, İslam’ın gelişiyle birlikte zaman içerisinde değişmiştir. Bu üç dünyanın yerini, her ne kadar bu dünya ve ölümden sonraki dünya (ahiret) almış olsa da⁵, Tatar Türklerinin halk anlatılarında en sık görülen dünyaların başında yeryüzü, sonra da yeraltı dünyası gelmektedir. Ancak anlatılarda bu dünyaların dışında su altı, kara orman, güneş ve ay padişahlığı gibi farklı türden dünyaların varlığına da rastlanılır ve bu dünyalar genellikle “padişahlık” şeklinde ifade edilir. Özellikle gökyüzü, yeraltı ya da su altı dünyaları, insanların yaşadığı yeryüzünün dışındaki “ikinci dünya”lar olarak nitelendirilir. Kahramanın yeryüzünde başlayan serüveni, öteki dünyalarda devam eder ve tekrar yeryüzünde sonuçlanır. Bu dünyalar, yeryüzüne benzer olduğu kadar yeryüzünden daha güzel ya da korkunç da olabilmektedir. Söz gelimi; buralarda altın, gümüş saraylar; uçsuz bucaksız kara ormanlar; ateşten denizler ya da dağlar; insanın yeryüzünde hiç görmediği hayvanlar, kuşlar, tılsımlı atlar, altın saçlı su kızları, cinler-periler, devler, ejderhalar ve dahi birçok farklı türden tabiat varlıkları da bulunmaktadır (Urmançı 2002: 37-45).

Bu çalışmada, “öteki dünya” olarak nitelendirdiğimiz “yeraltı”, “su altı”, “gökyüzü” ve “kara orman” gibi yeryüzünün dışındaki tüm yaşam alanlarının Kazan-Tatarlarının geleneksel halk anlatılarındaki görünimleri örneklerle ortaya konulmuş; ayrıca mitik özellikleri ve işlevleri incelenmiştir.

⁴ Tatar Türklerinin mitolojisi ile ilgili önemli çalışmalar yapan K. Nâsırî, F. Urmançı ve G. Gıylmanov, mitolojik varlıkları sınıflandırmışlardır. Bununla ilgili olarak bkz. Nâsırî (1975), Gıylmanov (1999), Urmançı (2002).

⁵ Bu dünya ve ölümden sonraki dünya (ahiret) inancını, “Büz Yiğit” destanında kahramanın, kötülüğe meyiletmeden ve yalana dolana bulaşmadan her gün elinde Kuran-ı Kerim ile hocasına gitmesi örneğinde de görmek mümkündür. Bkz. Urmançı 2001: 111.

1. Yeraltı Dünyası

Yeraltı dünyası; Tatar Türklerinin halk anlatılarında en çok görülen öteki dünyaların başında yer almakta ve kahramanın buradaki serüvenleri sıkça konu edilmektedir. Bu dünya; dev, peri, cin, yılan, ejderha gibi mitolojik kötü varlıkların yaşadığı bir mekândır ve genellikle karanlıktır. Nitekim F. Bayat (2011: 32) da, Türk mitolojisinde yeraltı dünyasının “*karanlık veya siyah renkle sembolize edildiğinden, anlam açısından hem körmesler hem de abaasılar kara, murdar, korkunç yaratıklar gibi tasvir edilmiş*” olduğunu belirtir.

Türk kültüründe ve eski Türk inanışlarında yeraltı dünyası ile şaman arasında da sıkı bir ilişki kurulmaktadır. Nitekim ayinlerde yer altına indiklerini söyleyen şamanlar, orada cehennemdeki kıl köprüden, kuzgunlar uçmaz sarı çöllerden geçtiklerini ve bu kara dünyada yılanlara, ejderhalara, canavarlara rastladıklarını anlatır (İnan 2013: 107). Ayrıca şaman dualarında Erlik’in, yeraltı dünyasında kara çamurdan yapılmış bir sarayda oturduğu anlatılmakta; bir rivayete göre de sarayının kara demirden olup etrafının duvarla çevrili olduğu söylenmektedir (İnan 1976: 63-66). Tatar Türklerinin mitolojisinde de mitik kötü varlıklar, yeraltı dünyası ile bağlantılıdır. İnsanlarla birlikte yeryüzünde yaşayan bu varlıklar arasında “Albastı”, “Calmavız”, “Biçura”, “Şürelle”, “Ubır”, “Örek”, “Kiremet”, “Ev İyesi”, “Ahır İyesi”, “Su Anası” gibi varlıkların yanında, İslamiyet’le ortaya çıkan cin, şeytan gibi varlıklar da yer almaktadır⁶ (Urmançı 2002: 45).

Tatar Türklerinin halk anlatılarında yeraltı dünyası, genellikle “padişahlık” şeklinde ifade edilmekte ve bu dünyanın bir padişahı ve ona hizmet edenleri bulunmaktadır. Bu da yeraltı padişahlığı ile ilgili anlatılanların mitolojik düşünceye dayandığını gösterir. Söz gelimi; “Tülek” destanında, yeraltı dünyasının padişahı Çaçdar Han’dır ve burada padişaha cinler, periler hizmet eder (Urmançı 2001: 8-17). “Üç Dost” masalında, yeraltı dünyasında dev-periler yaşar ve bunların padişahı Gıyfrit adlı bir dev-peridir (Gatina vd. 1999: 196-201). “Yirtöşlik” destanında ise, yılanların ve ejderhaların bulunduğu bu dünyanın padişahı ak yılanıdır (Ehmetova vd. 2004: 571).

“Yirtöşlik” destanı, yeraltı dünyası ile ilgili en çok bilgiyi elde ettiğimiz anlatıların başında yer alır. Bu destanda -adından da anlaşılacağı üzere- “yir-töş-lék”, yani yeraltı dünyasına düşen kahramanın maceraları anlatılmaktadır (Gıylmanov 1996: 182). Destanda olayların başlangıcı, yedi oğluna yedi kız bulmaya çalışan hanın, ejderha tarafından tutsak etmesi ile başlar. Han, ejderhaya kurban olarak en küçük oğlu olan Yirtöşlik’i vermeye razı olması üzerine Yirtöşlik, yeraltı dünyasına gider. Burada kara, ak, yeşil ve alacalı olmak üzere türlü yılanlar bulunur. Bütün yılanların padişahı olan ak yılan, yer altında Yirtöşlik’e yardımcı olarak, onu yer altı padişahının yanına götürür. Çünkü burası yılanlar ve ejderhalar ile doludur. Yılanların padişahı olan ak yılan, Yirtöşlik’i kendi kızıyla evlendirir (Ehmetova vd. 2004: 564-587). Ayrıca destanda “yedi kat yerin altı” şekilde bir kullanım dikkati çeker. Bu da Tatar Türklerinde yeraltı dünyasının 7 kattan oluştuğu yönündeki kabulü gösterir. Destanda, göğsünde elmas kılıç bulunan on iki canlı Çalkoyruk, yedi kat yerin altında yaşamaktadır (Ehmetova vd. 2004: 571).

“Yestey Mönki” destanında ise, Yer Kara Alp adında bir kahraman vardır. Ögel (2010: 264-265), Yer Kara Alp’ın “büyük bir yer/yer altı ruhu” olduğunu belirtir. Destanda, yer ruhu olan Yer

⁶ Yeraltı dünyasının mitolojik varlıklarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Gıylmanov (1996, 1999), Urmançı (2008, 2009, 2011), Çetin (2007).

Kara Alp atmaca, Yestey Mönki de şahin donuna girerek gökte savaşılır (Ehmetova vd. 2004: 557).

Türk mitolojisinde yeryüzü, yeraltı ve gökyüzü dünyaları birbiriyle bağlantılıdır. Bu bağlantıyı sağlayan, “Kozmik Ağaç” olarak da ifade edilen “Dünya Ağacı” ve “Hayat Ağacı”dır⁷. Bazen merdiven, bazen de gökyüzüne kadar uzanan bir ağaçla/direkle sembolize edilen bu ağaç; “hayatı, ölümsüzlüğü, bilgeliği, gençliği ya da genç kalmayı, üç katmandan (yer altı, yer üstü ve gökyüzü) oluşan âlemi birbirine bağlama”yı ifade eder. Bu ağacın en önemli özelliği ise; dünyanın merkezinde yer alması ve köklerinin yeraltı dünyasına, tepesinin göğe yani Tanrı katına uzaması, böylece üç dünyayı birbirine bağlamasıdır (Ergun 2012: 26-27).

Tatar Türklerinin mitolojisinde de yeraltı dünyası ile yeryüzü birbirine uzak olmayan, bağlantılı iki dünyadır ve anlatılarda bu anlayışa rastlanır. Söz gelimi; “Dutan Batır” masalında bir ihtiyarın yere yatarak yer altındaki hanın kızının düğününü dinlemesi (Gatina vd. 1999: 351), yer altında olanların yer üstünde duyulabildiğini, başka bir deyişle yer altı ile yeryüzünün birbirine yakın ve geçirgenliği olan mekânlar olduğunu gösterir. Bu iki dünya arasındaki bağlantıyı anlatılarda, kahramanın bu dünyadan bir kızla evlenmesinde veya öteki dünyada yaşamasında da görmek mümkündür. Nitekim “Yirtöşlik” destanında Yirtöşlik, yer altı padişahının kızı ile evlenir. - Hatta- kahramanın üçüncü eşi olan Könersılu da yeraltı dünyasında yaşamaktadır (Ehmetova vd. 2004: 564-587).

Tatar Türklerinin halk anlatmalarında yeryüzünde yaşayan kahramanın, farklı dünyaya ait varlıklarla veya hayvanlarla evlenmesi ve hatta çocuk sahibi olması sık rastlanılan bir durumdur. Özellikle hayvanlarla evlilik, totemistik inancı yansıtmaları açısından dikkate değerdir. Bu varlıkların büyük bir kısmı; insan kılığına girebilen su kızı, yılan, yuha, güvercin ve ayı gibi varlıklardır. Farklı dünyalara ait varlıklarla yapılan evlilik, ayrı bir çalışma konusu olduğundan, çalışmamızda daha fazla ayrıntıya girilmemiştir. Ancak kahramanın öteki dünya varlıkları ile evlenmesi, -özellikle mitolojik destanlarda- bu dünya ile öteki dünya arasında bir yakınlık kurulduğunu ve destan kahramanının, iki dünya arasındaki (yeryüzü ve yer altı) bağlayıcı işlevini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bununla birlikte yeraltı ve yeryüzü birbirinden farklı dünyalar olduğu için bu evlilikte problemler görülür. Çünkü burada yaşayan kızlar genellikle peri, su kızı ya da cin neslindedir. Söz gelimi; “Zayatülek Birle Susılu (Zayatülek İle Susılu)” destanında cin neslinden olan Susılu’nun, babası ile olan konuşmasında, Tülek ile olan yaratılış farklılığını ifade ettiği şu cümle dikkati çeker: “*Bu iş bize yakışır mı? O, topraktan yaratıldı; biz, ateşten yaratıldık. O, yer üstünde yaşar, biz suda yaşarız*” (Urmançı 2007: 126-127).

Anlatılarda yolu bir şekilde yeraltı dünyasından geçen kahramanın, yeryüzünde başlayan hikâyesi yeraltı dünyasında devam eder ve tekrar yeryüzünde sonuçlanır. Özellikle destan ve masal örneklerinde, sık karşılaşılan bu olay örgüsünde destan kahramanı, sevdiği kızla birlikte olmak ya da sevdiği kızın isteğini yerine getirmek için yer altına inerken; masal kahramanı, kaybolan bir şeyi (altın yüzük, altın elma gibi) aramak, sevdiği insanı bulmak ya da bir ihtiyacı karşılamak için mecburen bu dünyaya iner. Aranılan şey ise mutlaka bulunur ve buradaki varlıklarla savaşılır.

⁷ Türk mitolojisinde üç katlı âlemi birbirine bağlayan “Kozmik Ağaç” ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ögel 2010: 465-494; Ergun 2012: 25-45; Durbilmez 2019b: 49- 59.

Olayların yeraltı dünyasında geçtiği Tatar destanlarına “Tülek” (Urmançı 2001: 8-20), “Yirtöşlek (Yirtöşlik)” (Ehmetova vd. 2004: 564-587) ve “Yestey Mönki” destanları; masallara ise “Yılan Patşası Şahmara (Yılan Padişahı Şahmaran)”, “Altın Alma (Altın Elma)”, “Dutan Batır”, “Turay Batır” ve “Öç Dus (Üç Dost)” (Gatina vd. 1999: 76-80, 205-213, 349-361, 278-286, 195-204), “Patşa Bélen Soldat (Padişah İle Asker)”, “Tılsımlı Şem (Tılsımlı Mum)”, “Öç Kügerçén (Üç Güvercin)” (Gatina vd. 1978: 332-342, 301-307, 96-107) ve “Tañbatır (Tanbatır)” (Camalitdin 1994: 30-49) gibi masallar örnek verilebilir.

“Yılan Padişah Şahmaran” masalında kahraman, toprağı eşerken bulduğu balın tükenmesi üzerine yer altına inerken (Gatina vd. 1999: 76), “Altın Elma” masalında padişahın çalınan altın elmalarını bulmak için (Gatina vd. 1999: 207), “Tanbatır” (Camalitdin 1994: 33) ve “Turay Batır” (Gatina vd. 1999: 282) masallarında padişahın kaçırılan kızını aramak için, “Dutan Batır” masalında ise kardeşlerini kurtarmak için yer altına iner (Gatina vd. 1999: 350).

Anlatılarda, yeryüzünden yeraltı dünyasına geçiş genelde bir kapı, delik, kuyu ya da çukurdan olmaktadır. Girişin de çıkışın da aynı noktadan sağlandığı bu yerler, yeryüzünü yeraltı dünyasına bağlayan bir kapı/eşik vazifesini görür. Yolu, yeraltı dünyasına düşen kahraman için, burası korkutucu varlıklarla mücadele etmek durumunda kaldığı bir imtihan dünyasıdır. İmtihani geçerse yeryüzüne çıkacak kahraman için, elbette ki bu dünyada kalması, anlatıların -özellikle masalların- optimist yapısı gereği pek söz konusu değildir. Bu nedenle de kahramana, bu dünyada yardımcı olan yılan, sıçan, aygır, teke gibi varlıklar her zaman bulunur. Söz gelimi; “Altın Elma” (Gatina vd. 1999: 205-213) masalında yeraltı dünyası, ormandaki bir delikten girilen devlerin yaşadığı bir yer olup, tuzaklı üç farklı yola sahiptir. Masalda, padişahın çalınan altın elmalarını bulmak için oğulları, çıktıkları yolda hırsız kovalarken bir delikten aşağı inerler. Böylece yeraltı dünyasına inmiş olurlar. Yer altında ise tokluk, açlık ve ölüm olmak üzere üç yol bulunur. Padişahın en küçük oğlu, bu yollardan ölüm yolunu tercih eder. Burası devler padişahlığıdır. Başlangıçta altın elmayı çalan devi öldürmek amacıyla bu yola giren kahraman, devi yener ve bu sayede dev tarafından kaçırılan kızları da kurtarmış olur. Kaçırılan kızları bir ip kullanarak yer üstüne çıkaran kahramana bu dünyada yardımcı olan varlık ise, yeraltı dünyasındaki ihtiyarın verdiği altı kulaçlı ala bir aygırdır. Kahraman, yine bu aygır sayesinde yeryüzüne çıkar (Gatina vd. 1999: 205-213).

“Padişah İle Asker” ve “Tılsımlı Mum” masallarında yeraltı dünyasına geçiş bir çukurdan, “Üç Dost” masalında ise bir kuyudan olmaktadır. “Padişah İle Asker” masalında çukura düşerek kendini yeraltı dünyasında bulan kahraman, burada insan yiyen varlıklarla mücadele ederken (Gatina vd. 1978: 332-342); “Tılsımlı Mum” masalında çok başlı devlerle (Gatina vd. 1978: 303); “Üç Dost” masalında ise dev-perilerle mücadele eder. Yalnız bu masaldaki yeraltı dünyası, sanılanın aksine karanlık bir yer olmayıp yeryüzüne benzer şekilde yemyeşil bir ormanlık alandır. Padişahın sarayının duvarları ise altın kâğıtlarla döşenmiştir (Gatina vd. 1999: 196-201). “Üç Dost” masalına benzer şekilde, “Yılan Padişahı Şahmaran” masalında da yeraltı dünyası, aydınlık bir dünyadır. Masalda bir kapıdan yeraltı dünyasına geçen kahraman, burada kendisine yardımcı olacak olan yılanların padişahı Şahmaran ile karşılaşır ve buradan bu yılanın kuyruğuna tutunarak çıkar (Gatina vd. 1999: 76-77). “Yılan Padişahı Şahmaran” masalında yeraltı dünyasının aydınlık bir dünya olması, burada bulunan Şahmaran’ın, kahramana yardım eden iyi bir varlık olmasıyla

açıklanabilir. Çünkü yeraltı dünyasının karanlık tasvirlenmesindeki en büyük etken, buradaki varlıkların yeryüzünü tehlikeye sokacak eylemlerde bulunmalarıdır (Gültekin 2010: 400).

“Tanbatır” masalında da biri aydınlık, diğeri karanlık olmak üzere iki dünyadan bahsedilir ve karanlık dünyadan aydınlık dünyaya geçiş, yedi kat demir kapının kırılmasıyla gerçekleşir: Masalda dev tarafından kaçırılan padişahın kızlarını aramak için yola çıkan Tanbatır ve ağabeyleri, devin dağdaki bir delikten içeri girdiğini görürler. Bu üç kardeş, devin girdiği deliğe ip sarkıtlar. Ağabeyleri, ip kısa geldiği için aşağı inemez ancak Tanbatır, ipi keserek yeraltı dünyasına iner. Derin ve karanlık bir yer olan bu dünyada kahramana yardımcı olan varlık ise sıçan kılığındaki bir insandır. Sıçanın yol göstericiliği ile yedi kat demir kapıyı kıran Tanbatır, karanlık dünyadan aydınlık dünyaya geçer ve sonunda padişahın kaybolan kızlarını kurtarır (Camalitdin 1994: 30-49).

Kahramanın, padişahın kaçırılan kızlarını kurtarmak için bir kuyudan geçerek yer altına indiği “Turay Batır” (Gatina vd. 1999: 282) masalı ise, yeraltı dünyası ile ilgili ilginç bilgilerin yer aldığı bir masaldır. Masalın bir yerinde Turay’ın evine “kendi bir karış, sakalı beş karış” şeklinde betimlenen bir cüce gelir. Bu cüce, padişahın kızlarını kaçırıp kuyuya kapatır (Gatina vd. 1999: 280-282). “Kendi bir karış, sakalı beş karış” diye tasvirlenen bu varlığın, Tatar Türklerinin mitolojisinin kötü varlıklarından “Kerle” olduğunu belirten Gıylmanov (1996: 178-181), masalda aynı zamanda eski Türk mitlerinden gelen Erlik’le ilgili motiflerin de yer aldığını ilave eder. Masalın devamında cüce, Turay Batır’dan yemek ister ancak Turay Batır vermez. Bunun üzerine cüce ile girdiği savaşta Turay Batır ölür. Turay’ın annesi gelir, oğlunun göğsüne üfler ve Turay Batır dirilir. Annesi, aynı şekilde Turay Batır’ın ölen arkadaşlarını da diriltir. Daha sonra Turay Batır ve arkadaşları, kavgada yararlanan cüceyi bulmak için kan izlerini takip eder. Bu izler, onları bir kuyuya getirir. Cüce, padişah kızlarını kaçırıp kuyuya kapatmıştır. Kuyuya girdiğinde bir ninenin evini görür. Nine, kahramana cüceyi nasıl yeneceği ile ilgili bilgiler verir. Turay Batır, bu bilgilerin yardımıyla cüceyi öldürür ve padişahın kızlarını kuyudan kurtarır (Gatina vd. 1999: 280-286). Burada dikkat çeken önemli bir diğer motif; Turay Batır’ın diriltilmesidir: Annesi, ölen oğlunun göğsüne üfler ve bunun üzerine Turay Batır gözünü açar (Gatina vd. 1999: 281). Bu bağlamda Turay Batır’ın annesinin, kıyamette ölenleri canlandıran Ülgen’i yansıttığı düşünülebilir. Nitekim Türk mitolojisinde dünyanın sonu (kalgançı çak) ile ilgili mitlerde, Ülgen’in insanları diriltmesi şu şekilde anlatılır: “...Karanlık dünya tanrıları Erlik, Karaş ve Kerey insanları karanlık dünyasına; iyi tanrılar Ülgen Mangdı-Şire ve Maydere ise aydınlığa ve iyiliğe çekecekler. Her iki taraftan ölenler olacak. Nihayet tek başına Ülgen kalacaktır. Ülgen, “ölüler kalkınız!” diye bağırarak ve bütün ölümler dirilecektir.” (İnan 2013: 24). Türk mitolojisinin önemli ilahlarından Ülgen’in mitik varlığı, Tatar Türklerinin mitolojisinde pek rastlanmasa da, anlatılardaki yansımaları -“Turay Batır” misalinde olduğu gibi- az da olsa görülmektedir (Gıylmanov 1996: 181-182).

Yeraltı dünyası, bazı anlatılarda yukarıda incelenen metinlerde olduğu gibi açıkça ifade edilmez. Böyle durumlarda yeraltı dünyasının; kahramanın düştüğü bir zindan, çukur ya da yerin altındaki herhangi bir şeyle sembolize edildiği de görülür. Söz gelimi; “Alpamşa” (Urmançı 2007: 223) ve “Büz Yégét (Büz Yiğit)” (Urmançı 2001: 117) destanlarında kahramanların atıldığı zindan; “Öç Kügerçén (Üç Güvercin)” (Gatina vd. 1978: 96-98) masalında ise kızın, yedi ambarın içinde kilitli tutulduğu yedinci ambar yeraltı dünyasına misaldir. “Üç Güvercin” masalında kız, şapkası olmadan aydınlık dünyaya çıkamayacaktır. Bu şapka sayesinde aydınlık dünyaya çıkılabileceğine

göre, kızın kilitli kaldığı karanlık bir yer olan ambarın da yeraltı dünyasını sembolize ettiği rahatlıkla söylenebilir.

2. Su Altı Dünyası

Tatar Türklerinin mitolojisinde diğer bir yaşam alanı olan su altı dünyası ve bu dünyada yaşadığına inanılan mitik varlıklar bulunmaktadır. Özellikle iyelerle ilgili mitolojik hikâyelerin önemli bir kısmında olaylar su altı dünyasında geçer (Urmançı 2002: 52). Bunda, Tatar Türklerinin yaşadıkları coğrafyanın sulak bir bölge olmasının payı elbette ki büyüktür. Nitekim Nâsırî'ye (1975:45) göre de, Tatarların mitolojik varlıklarıyla ilgili kategorilerden birini, “su altında yaşayan mitolojik varlıklar” oluşturmakta ve bunlar arasında; “Su Babası”, “Su İyesi” ve “Su Anası” yer almaktadır⁸. Yeryüzüne nadir zamanlarda çıkan ve insanların gözüne fazla görünmeyen bu varlıklar, yaşadıkları sulak alanların sahibi, hâkimi ve koruyucusudur. Ayrıca bu iyelerin; kendilerine ait gördükleri dünyaya giren, suyu kirleten veya kendileriyle alay edenlere kızdıklarında onların mallarına zarar verdiği ve hatta bu insanları suyun altına çekerek öldürdükleri anlatılmaktadır (Tekin 2019: 207).

Su Babası, Su Anası ve Su İyesi ile ilgili bilgilerin önemli bir kısmını, Tatar Türklerinin efsane ve hikâyelerinden (rivâyet) elde etmek mümkündür. Bu bilgilere göre; sulak alanların asıl sahibi Su Babası'dır. Su Anası ise en bilineni olup, Su Babası'nın ya da Su İyesi'nin eşi olarak anlatılır. Bunlar üç farklı varlık gibi görünse de, bunlar arasındaki fark aslında çok azdır. Bu nedenle de aynı varlıklar gibi düşünülmüş ve bugün halk arasındaki efsanelerde su varlıklarından bahsedilirken genellikle Su Anası anlatılmıştır⁹ (Gıylmanov 1996: 127). Su Anası ile ilgili anlatılara; “Su Anasının Altın Tarağı (Su Anasının Altın Tarağı)” (Gıylmanov 1996: 134-135), “Yetim Kız hem Su Anası (Yetim Kız İle Su Anası)” (Gıylecitdinov 2000: 291-292) ve “Timka Külé (Timka Gölü)” (Gıylecitdinov 2000: 291) efsaneleri örnek verilebilir.

Tatar Türklerinin halk anlatılarında bu dünya, genellikle “su altı padişahlığı” şeklinde ifade edilmektedir. Anlatılarda kahramanların su altı dünyasına girmesi ve burada yaşayan su kızlarıyla olan münasebetleri sıkça konu edilir. Bu anlatılara; “Tülek-Susulu Dastanı (Tülek-Susulu Destanı)” (Ehmetova vd. 2004: 227-241) destanı, “Kekkük Belen Sandugaç, Annan Tagın Karlıgaç Kayan Bulgannar? (Guguk, Bülbül ve Kırlangıç Nasıl Meydana Gelmiş?)” (Atnur 2002: 861-864), “Kekkük Kayan Bar Bulgan? (Guguk Kuşu Nasıl Var Olmuş?)” (Gıylmanov 1996: 134) efsaneleri, “Öç Kalem (Üç Kalem)”, “Ut Garmunı (Ateşli Akordeon)” ve “Urman Karavılçısı (Orman Bekçisi)” (Gatina vd. 1978: 396-401, 203-210, 366-370) masalları örnek verilebilir.

Diğer öteki dünyalarda olduğu gibi, su altı dünyasının da yeryüzüne yakın bir yer olarak tasavvur edildiğini, kahramanın bu dünyanın mensubu biriyle evlenmesine ya da su altında yaşamasına bakarak söylemek mümkündür. Söz gelimi; “Ateşli Akordeon” masalında kahraman, evlenmek için su altında yaşayan su kızını bulmaya çalışır (Gatina vd. 1978: 205). “Guguk, Bülbül

⁸ Türk boylarında özellikle sularla ilişkilendirilen perilere sık rastlanmaktadır. Su perisini; Özbek Türkleri “Su Pari”, Azerbeycan Türkleri “Su Parisi”, Türkmen Türkleri “Suv Périsi”, Başkurt Türkleri “Hıu Beréyé” ve Tatar Türkleri ise “Su Periyé” olarak adlandırır. Ayrıca bu perilerin, bazı Türk boylarının mitlerinde Su Anası (iyesi) anlamında kullanıldığı bilinmektedir. Bu perilerin insanlara kötülük edeceğini düşünen halk, genellikle onlardan kaçmıştır (Gıylmanov 1999: 167-168).

⁹ Su altında yaşayan mitolojik varlıklarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Urmançı (2002), Gıylmanov (1996), Gıylecitdinov (2000), Karimova (2016).

ve Kırlangıç Nasıl Meydana Gelmiş?” efsanesinde, su yılanı Ahmet ile evli olan Mahişeker, gölün altında bulunan su altı padişahlığında yaşar (Atnur 2002: 861-864). “Kuşu Nasıl Var Olmuş?” efsanesinde ise, su altı padişahının oğlu Kekkük, padişahın kızı ile evlenir (Gıylmanov 1996: 134).

Yeryüzü ve su altı dünyaları birbirinden farklı olduğu için, buradaki yaşamın süreklilik arz etmesi mümkün değildir. Nitekim yeryüzünün kahramanı olan Tülek ile su kızı Susulu'nun ilişkisinin konu edildiği “Tülek-Susulu Destanı”nda Tülek, su kızı Susulu ile evlenir ancak su altı padişahlığında mutlu olamaz ve ailesini, memleketini özlediğinden yeryüzüne tekrar dönmek ister (Ehmetova vd. 2004: 233). Tülek ile Susulu'nun evliliği, iki dünyayı birbirine yakınlaştırması açısından önemlidir. Fakat sular dünyasına ait olmayan Tülek, su altındaki yaşamı devam ettiremez (Urmançı 2002: 52).

Su altı dünyasına geçişin bir kapı ile sağlandığı iki masal; “Üç Kalem” ve “Orman Bekçisi” masallarıdır. “Üç Kalem” masalında su altı dünyası, dev-perinin padişahlığıdır. Buraya kıymetli taşları almak için inen kahraman, dev-periyi sarayında yatar halde bulur. Buradaki sarayın bahçesinde gördüğü güzel kız, dev tarafından kaçırılan padişahın kızıdır (Gatina vd. 1978: 396-401). “Orman Bekçisi” masalında ise su altı dünyası fareler şehridir. Su dibinde bir süre yürüdüktan sonra tokmağı olmayan kapıyı kırarak giren içeri kahraman, kaybettiği sihirli aynayı aldıktan sonra bu dünyadan çıkar (Gatina vd. 1978: 369-370).

Tatar Türklerinde suyla bağlantılı bu mitik varlıklarla ilgili inanış ve uygulamalar da oldukça yaygındır. Söz gelimi; Su İyesi veya Su Anası ile ilgili bir âdete göre; koca evindeki ilk gün diğer kızların eşliğinde su getirmeye giden gelin, suya metal para atar. Bunun anlamı; gelinin, Su Anası'ndan kocasının soyunu korumasını istemesidir. Bunun yanında Tatar ve Başkurt Türklerinde “Sulukun” adlı kötü ruh, yeraltı dünyasındaki suların koruyucusu olup hayvan sürüsünü besler. Benzer şekilde -Kazan Tatarlarında hayvanların hamisi olarak bilinen- Ambar Ana'nın oğlu Höbbi de su altı âleminin hâkimidir ve yeryüzündeki derelere, pınarlara, çeşmelere ve nehirlere su verir (Bayat 2012: 250-254).

3. Gökyüzü

Tatar Türklerinde gökyüzü, çok eski mitlerin etkisiyle canlı bir varlık gibi insan suretinde tasavvur edilmiş ve bazı mitolojik efsanelerde ördeğin kaburgalarından yaratıldığı anlatılmıştır (Urmançı 2002: 34). Ayrıca Tatar mitolojisinde başlangıçta yeryüzü ile birlikte olan gökyüzü, sonradan yukarıya yükselmiştir. Nitekim “Kükneñ Küterélüve (Göğün Yükselmesi)” efsanesinde, eski zamanlarda yere çok yakın olan gökyüzünün; bir kadının, çocuğunun kirlenen bezini göğün bir yerine sıkıştırması üzerine sinirlenerek yukarıya doğru çıkması anlatılır. Efsanede, göğün yukarıya doğru çıktığını gören insanlar, gitmemesi için ona yalvarmaya başlasa da, onları dinlemeyen gök yükselmeye devam eder. Onun bu şekilde gidişine üzülen kedi, köpekler de gitmemesi için yalvarırlar. Bunun üzerine gök, bir yerde durur ancak hiçbir zaman yeryüzüne eski yakınlığında olmaz (Gıylecitdinov 2000: 236). Bu efsaneden anlaşıldığı üzere, diğer dünyalarda olduğu gibi gök ile yer de birbiriyle bağlantılı ve birbirine yakın iki dünya olarak düşünülmüştür. Benzer şekilde bu anlayışı, “Karakoş (Karakuş)” masalında bir düdüğün üç kez üflenmesiyle yer ile göğün bir araya gelmesi (Gatina vd. 1999: 93) örneğinde de görmek mümkündür.

Gökyüzü, Tatar Türklerinin halk anlatılarında yeryüzünün dışındaki öteki dünyalardandır. Anlatılarda her ne kadar yeraltı ve su altı padişahlığı gibi “gök padişahlığı” diye bir dünyadan bahsedilmese de olaylar bazen gökte yaşanmaktadır. Söz gelimi; “Yestey Mönki” destanında Yer Kara Alp atmaca; Yestey Mönki de şahin donuna girip gökte savaşırlar. Bu sırada gök gürültüsüne benzer sesler çıkar ve gökten kazan gibi kara taşlar yağar (Ehmetova vd. 2004: 557). “Üç kattan oluşan gök” kullanımının görüldüğü “Altayın Sayın Süme” destanında ise gök ile yer birbirine yakın dünyalar olarak gidip gelinebilir. Destan kahramanı, Arık Ciren atı ile göğe uçar. Yedi Akboz at, ak buluta vardırımadan arkasından koşup yetişir ve kementi yedisine birden atar. Üç kat göğe alıp çıkar ve üç kat yere alıp iner (Ehmetova vd. 2004: 550). “Siherçe Kız (Büyücü Kız)” efsanesinde de on iki başlı yılan, korkunç bir sesle gökyüzüne doğru yükselir (Gıylecitdinov 2000: 46).

Gökyüzü, anlatılarda yeryüzü ve yeraltı dünyaları kadar yaygın değildir. Ancak olayların bazen dağlarda yaşandığı görülür. Bu noktada dağların, göğe yakın bir tabiat unsuru olarak gökyüzüne işaret ettiği söylenebilir. Olayların dağda geçtiği “Mermer Tavı Başında (Mermer Dağı Başında)” masalında delikanlıya yardımcı olacağını söyleyen bir adam, bir dağın başına onu bırakıp, oradaki değerli taşları aşağı atmasını ister. Delikanlı taşları aşağı atar. Ancak adam, onu dağdan kurtarmadan çekip gider. Kahraman için buradan kurtulması neredeyse imkânsızdır. İhtiyar bir adamın yardımcı olmasıyla kahraman oradan kurtulur (Gatina vd. 1978: 124-125).

“Mermer Dağı Başında” masalında konu edilen yüksek bir dağda mahsur kalan oğlanın hikâyesi, benzer şekilde “Hızmetçe hem Koşlar Patşası (Hizmetçi ve Kuşlar Padişahı)” (Gatina vd. 1978: 119-123) masalında da işlenmektedir. Bu masalda da olaylar, kahramanın yüksekçe bir dağdan kurtulmaya çalışması ile başlar.

Tatar Türklerinin anlatılarında sık görülen Kaf Dağı da genellikle dev, dev-peri, ejderha, yılan gibi kötü mitik varlıkların yaşadıkları öteki bir dünya gibidir. Kara bulut şeklinde gelen mitik varlıkların kahramanı ya da onun bir yakınını Kaf Dağı’nın ardına götürmesi, anlatılarda sıkça konu edilir. Söz gelimi; “Unbérénçe Eħmet (Onbirinci Ahmet)” masalında cinlerin padişahı, Ahmet’i Kaf dağının ardındaki sarayına (Gatina vd. 1999: 266), “İké Tugan (İki Kardeş)” masalında ise dağ başında yaşayan ejderha, kendisine kurban seçtiği insanları dağın başına götürür (Gatina vd. 1978: 81).

“Ak Büré (Ak Kurt)” (Camalitdin 1994: 6-30) masalında da kahramanın annesi; devler, aslanlar ve ejderhaların yaşadığı bir yer olan Kaf Dağı’nın ardındadır. Masalda Simurg kuşu kılığında giren ak kurt, kahramanı Kaf Dağı’na götürür (Camalitdin 1994: 16). Ayrıca bu masalda Kaf Dağı, bir sürü at ve insan kemiklerinin olduğu bir ölüler diyarıdır. Buradan, Kaf Dağı’na gidenlerin kolay kolay dönemediği anlaşılır. Çünkü Kaf Dağı’na çıkar çıkmaz, kahramana aslanlar saldırır ancak kahraman, bunun üstesinden gelir¹⁰ (Camalitdin 1994: 16-17).

“Meçe Hem Yarlı Yéğét (Kedi ve Fakir Delikanlı)” (Gatina vd. 1978: 354-365) masalında görülen Kaf Dağı ise, kuşlar padişahı olan Simurg kuşunun yaşadığı yerdir. Masalda, bir ağacın tepesinden gelen ağlama sesine doğru giden kahraman, ağaçta kendilerini yemek için gelecek olan

¹⁰ Urmançı (2009: 143-144), Kaf Dağı’na giden kahramanın oradan dönmesinin mitlerde ve efsanelerde zor olduğunu; ancak masalların optimistik yapısı gereği, masal kahramanının bunun üstesinden gelebildiğini, bu nedenle de masallarda Kaf Dağı’nın ikinci plana itildiğini ve mitolojik sıfatlarını kaybettiğini belirtir.

yılanı bekleyen iki tane yavru Simurg kuşunu ağlar halde bulur. Kahraman, bu yavrulara annelerinin nerede olduğunu sorduğunda kuşlar, annelerinin toplantı için Kaf Dağı'nın ardına gittiğini, çünkü annelerinin kuşların padişahı olduğunu söyler¹¹ (Gatina vd. 1978: 354-355).

Ay, Güneş, yıldızlar ve tabiattaki canlı varlıklardan oluşan gökyüzü, yaşam için oldukça önemlidir. Çünkü Tatar Türklerinin düşünce dünyasında, yeryüzünde bulunan canlı-cansız varlıklar ve dahi bunların hareketleri; Ay, Güneş ve yıldızlar ile bağlantılandırılmıştır¹² (Urmançı 2002: 33-34). Nitekim bunu, Güneş ve Ay padişahlarından söz eden anlatılarda da görmek mümkündür. Gökyüzünün unsurlarından olan Ay ve Güneş, geçtiği anlatılarda yine göğe işaret eder. Söz gelimi; “Unbérénçé Eħmet (Onbirinci Ahmet)” (Gatina vd. 1999: 260-272) masalındaki Güneş ve Ay, gökteki tabiat unsurları olduğundan bunların padişahlığı da yine gökyüzünü semboller. Benzer durum “Yarkanat Niçék İtép Dönyanı Saklap Klagan? (Yarasa Ne Yaparak Dünyayı Korumuş?)” (Gıylecitdinov 2000: 242-243) efsanesi için de geçerlidir. Güneş'in bir padişah olarak anlatıldığı bu efsanede yer, yel ve su; bir araya gelip hâllerinden şikâyet ettikleri bir mektup yazarlar ve orada Güneş'e, “Büyük padişahım!” diye hitap ederler (Gıylecitdinov 2000: 242).

4. Kara Orman

Kara orman; Tatar Türklerinin halk anlatılarında, kendine özgü yapısı itibarıyla bir dünya olarak tanımlanabilir. Bu orman özellikle masalarda oldukça yaygın olup bu masallara; “Mujik Bélen Patşa Kızı (Köylü İle Padişah Kızı)” (Gatina vd. 1978: 159-161), , “Balıkçı Kart (İhtiyar Balıkçı)”, “Unbérénçé Eħmet (Onbirinci Ahmet)”, “Turay Batır”, “Kırık Ullı Kéşé (Kırk Oğullu Adam)” (Gatina vd. 1999: 109-117, 260-267, 278-286, 373-377), “Kamır Batır (Hamur Batır)” (Gatina vd. 1977: 305-307), “Abaga Çeçeğé (Eğreti Otu)” (Camalitdinov 1981: 223-225), “Ak Büré (Ak Kurt)” ve “Gölçéçek (Gülçéçek)” (Camalitdin 1994: 6-30, 140-144) masalları örnek verilebilir.

Kara orman anlatılarda her ne kadar yeraltı dünyası olarak nitelendirilmese de, burada görülen olağanüstülükler, bu ormanın karanlık ve kahraman için bir sınav yeri olması açılarından bu dünyanın, yeraltı dünyasına benzer olduğu görülür. Özellikle masalarda, kahramanın mücadelelerine sıkça sahne olmasıyla, yeraltı dünyası gibi bir görünüm kazanır. Söz gelimi; “Gülçéçek” masalında Gölçéçek, bozkurt kılığına giren ve ubırlı bir kocakarı olan kaynanasından kaçışı kara ormandadır, burada ise Gölçéçek'e saklanması için karaağaç, göl ve kuş yardımcı olur (Camalitdin 1994: 140-144). “Turay Batır” masalında Turay Batır'ın, cüce ile savaşı kara ormanda gerçekleşir (Gatina vd. 1999: 280-286). “Köylü İle Padişah Kızı” masalında padişahın kaybolan kızı kara ormanda bulunur (Gatina vd. 1978: 159-161). “Onbirinci Ahmet” masalında Ahmet, kara ormanda cin neslinden olan bir kocakarının evine gider. Kocakarı, Ahmet'e buradan sağ çıkmasının neredeyse mümkün olmadığını söyler. Çünkü bu kocakarının insan yiyen on bir tane cin oğlu

¹¹ Gıylmanov (1996: 189-190), mitolojide yukarı dereceye sahip olan kuşların, padişahlığının da yukarı derecede olduğunu ve bu nedenle de gökyüzüne çıkan kuşların Dünya Ağacı'nın tepesinde yaşadıklarını; bunun da Türk mit ve masallarında Simurg/Karakuş'un, kahramanı alıp yukarı çıkarması şeklinde görüldüğünü belirtir.

¹² Tatar Türklerinin mitolojisinde su, dağ, orman, hayvan vb. bütün tabiat unsurları gibi Ay ve Güneş de insanlar gibi canlı tasavvur edilmiştir. Bu nedenle de anlatılarda düşünebilen, endişelenebilen, konuşabilen varlıklar olarak kahramana yardımcı olur ya da zorluk çıkarır. Tabiat unsurlarının canlı birer varlık olarak düşünülmesinin örneklerini, Tatar Türkçesindeki bazı söylemlerde de görmek mümkündür. Söz gelimi; Tatar Türkçesinde Ay ve Güneş ile ilgili; “görünüp gitmek, yok olmak” anlamında “Ay kürdé, Koyaş aldı (=Ay gördü, Güneş aldı)” diye bir söylem bulunmaktadır (Urmançı 2002: 35).

vardır. Cinler, padişahın kızlarını kaçırmak için Ahmet'i kullanmak isteseler de nihayetinde Ahmet tarafından öldürülürler (Gatina vd. 1999: 261-264).

Kara orman, sırlı/esrarengiz bir ormandır. Çünkü bu ormanda kahramanın neyle karşılaşacağı belli değildir. Karanlık ve ağaçların bolca görüldüğü bu yerde, neredeyse adım atamayacak kadar ağaçlar sıktır. Issız denilebilecek kadar uzakta ve çok büyük olup, aynı zamanda kahraman için tuzaklar ve kötü varlıklar vardır. Bu özellikleri bakımından korkutucu özelliktedir. Nitekim bu ormanın sıfatlandığı “kara”, bu niteliklerini renk simgeciliği ile belirler. Burada kara, bu dünyanın korkutuculuğunu olduğu kadar büyüklüğünü de sembollemektedir. Çünkü kara rengin, bir anlamı da “büyük”tür (Kalafat 2012: 89).

Kara ormanın görüldüğü anlatılardan “Ak Kurt” masalındaki kara ormanda, ufacık bir kuşun geçebileceği kadar bile yol yoktur¹³. Öyle ki, bir insanın tek parça halinde buradan çıkması neredeyse imkânsızdır. Ancak kahraman, altmış kulaçlı ala aygır ile birlikte kara ormana gider ve buradan çıkışları üç gün üç gece sürer. Burayı geçtikten sonra ağaçsız bir yere gelirler. Altmış kulaçlı ala aygır, bu zorlukların devler padişahlığına ulaşmayı engellemek için konulduğunu, söyler (Camalitdin 1994: 15). Masalda ormandan çıkışın üç gün üç gece sürmesi, bu ormanın oldukça büyük bir yer olduğu gösterir. Bunun yanında devler, yeraltı dünyasına ait varlıklar olduğundan burada kara ormanın, devlerin padişahlığına geçişi zorlaştıran bir basamak olduğu hemen anlaşılır.

“Eğreti Otu” masalında da kara orman, görünmezlik otunun saklı olduğu bir yer olup, burada cinler yaşamaktadır. Masalda, yazın gece on ikide çıkan eğreti otunu alan bir kişinin görünmez olacağını duyan bir hoca, bu otu almak ister. Ancak otu almak hiç de kolay değildir. Çünkü söylenenlere göre, kara ormanda bulunan bu otun etrafına yuvarlak çizgi çizip, sessizce oturmak gereklidir. Korkup bağırın ya da çizgiden çıkan kişiyi ise cinler öldürecektir (Camalitdinov 1981: 223-225).

Kara orman, “Turay Batır” masalında çok uzaklarda; kırlar, göller, deryalar aşılarak gidilen bir yerdir. Çok karanlık olduğu kadar, buraya hiç ayak da basılmamıştır (Gatina vd. 1999: 279). Benzer şekilde “Hamur Batır” masalında da gün, hafta, ay, hatta yıl kadar yürüme mesafesinde bir yer olan kara orman (Gatina vd. 1977: 305); “Cik Mergen” destanında ise sadece güneşin battığı yerdir. Destan kahramanı, kara ormana doğru batan kara kızıl güneşe bakarak düşünür (Ehmetova vd. 2004: 430).

Anlatılarda kahramanın yeraltı dünyasına geçişi, bazen kara ormandan da olabilmektedir. Nitekim Türk mitolojisinde dağın ve ormanların; hayatla ölüm, bu dünya ile öteki dünya arasında bir geçiş yeri olduğu ve aynı zamanda bunların, diğer âleme açılan bir kapı vazifesi gördüğü bilinmektedir (Bayat 2012: 223). Anlatılarda kara ormandan yeraltı dünyasına giden kahraman, tekrar kara ormandan geçerek yeryüzüne çıkar. Böylece bu orman, geçişi sağlayan bir yer olarak eşik görevini üstlenir. Söz gelimi; “İhtiyar Balıkçı” masalında kara ormanın içinde bir duvar, bu duvarın da bir kapısı bulunur. Bu kapıdan, yani kara ormandan ikinci aydınlık dünya olarak tarif edilen bir dünyaya geçilir (Gatina vd. 1999: 109-111).

¹³ Renklerin mitolojik anlamları hakkında geniş bilgi ve örnekler için bkz. Durbilmez 2018: 61-81.

Kara orman, Tatar Türklerinin mitolojisinin yeraltı dünyasına ait kötü mitik varlıklarından Şürelî, Biçura, Calmavız, Albastı, ubırlı kocakarı, cin, dev, ejderha gibi varlıkların da yaşadıkları bir dünyadır. Yedi başlı, çirkin ve insan yiyen bir varlık olarak betimlenen Calmavız, genellikle kara ormanlarda, dağlarda ve kuyu diplerinde yaşar (Urmançı 2009: 40; İneyet 2010: 48). Görünüşü itibariyle insana benzeyen, ancak parmakları 2-3 karış ve vücudu kıllı olan Şürelî de, kara ormanlarda yaşayan bir orman ruhudur (Gıylmanov 1996: 149). Şürelî, tuzağa düşürdüğü insanları kara ormana çeker ve orada kaybolmalarını sağlar. Nitekim bununla ilgili olarak “Şüreléné Niçek Aldarga (Şürelî’yi Nasıl Aldatmalı)” efsanesinde, ormana çilek toplamak için giden bir grup kızın, Şürelî yüzünden kara ormanda kaybolmaları anlatılmaktadır (Gıylecitdinov vd. 2001: 16).

Tatar Türklerinde karanlığı çok seven Albastı’nın da yaşadığı yerlerden biri, kara ormandır. Albastı ile ilgili anlatılan bir efsanede bu varlığın, kara ormana çektiği insanın yolunu kaydettirerek korkutması şu şekilde anlatılır: Şehirden köye giden bir adam, yolun iki yanında aniden çok büyük iki ot yığını ve bunların yanında bir ateş görür. Neye uğradığına şaşırarak adam, atını hızla koşturmaya başlar ancak bir türlü bu yığını geçemez ve sonunda bir ormana ulaşır. Bu arada ormanın içinden çingirak sesleri, sığır böğürmeleri, at kişnemeleri, kuş ötüşleri duyulmaya başlar. Uzun süre gitse de, ormanın ucu bucağı yoktur. Nihayetinde buradan çıkışın olmadığını anlayan adam, artık ne olursa olsun, diyerek atını bırakıp arabanın içine yatar. Sabaha karşı horozun ötüşü ile uyandığında ortada ne orman ne de ot yığınları vardır, dahası adam kendini köyün yakınında bulur (Gıylecitdinov vd. 2001: 19-20). Bu efsanede kara orman; ıssız, karanlık ve korkutucu bir yer olduğu kadar, güneşin doğuşuyla birlikte ani bir şekilde ortadan kaybolabilen hayalî bir dünyadır. Çünkü gece boyunca kara ormandan çıkamayan adam, horoz sesleri duyulduğunda ortalıkta ne ormanın ne de Albastı’nın kaldığını görür. Böylece adam, bir yönüyle karanlık dünyadan aydınlık dünyaya geçmiş olur.

Kara ormanda yaşayan Biçura da, ormanda kaybolan insanlara musallat olur (Gıylmanov 1999: 8). Bunun yanında kara orman, “Gülçiçek” masalında ubırlı kocakarının; “İhtiyar Balıkçı” masalında devin (Gatina vd. 1999: 111); “Turay Batır” masalında “kendi bir karış, sakalı beş karış” şeklinde betimlenen bir cücenin yaşadığı yerken (Gatina vd. 1999: 279-280); “Onbirinci Ahmet” masalında ise cinlerin saraydır (Gatina vd. 1999: 261).

Türklerin inanç sisteminde önemli bir yer tutan dağ, orman, su ve ağaç gibi tabiat unsurlarının iye kategorisinde görüldüğü bilinmektedir. Bu unsurlar canlı varlıklar olarak algılanmış ve ruhlarının olduğuna inanılmıştır. Tatar Türklerinin mitolojisinde de ormanlar, canlı varlıklar olarak düşünülen tabiat unsurlarından olmuş; bazı yerlerde orman iyesine “Karaorman Babay (Kara orman dedesi)”, bazı yerlerde de “Urman hucası (Orman hocası)” denmiştir (Gıylmanov 1996: 141).

Kara orman, Tatar efsanelerinden “Bolgar Kalasınının Korılıvı Turunda (Bulgar Şehrinin Kurulması Hakkında)”, “Ak Büré Iruvı (Ak Kurt Soyusu)”, “Yögemeş Tavı (Yögemeş Dağı)”, “Sak-Sok Köyé (Sak-Sok Köyü)” ve “Recep Babay Çişmesé (Recep Dede Çeşmesi)” (Gıylecitdinov 2000: 20-21, 39-40, 208, 225, 260) gibi efsanelerde de görülmektedir. Kara ormanın mitik bir yapıda görüldüğü “Sak-Sok Köyü” efsanesinde; bir anne, iki çocuğunu “Siz, Sak-Sok olabilirsiniz!” diye kargışlaması üzerine Sak-Sok adlı iki kuşa dönüşen çocuklar, kara ormana uçup gider

(Gıylecitdinov 2000: 225). “Recep Dede Çeşmesi” efsanesinde de dua ile kara ormanın içinden çeşme akmaya başlar (Gıylecitdinov 2000: 260).

SONUÇ

Tatar Türklerinde dünya/âlem, Türk Dünyası ile paralel şekilde “gökyüzü”, “yeryüzü” ve “yer altı” olmak üzere üç katmandan oluşmaktadır. Tatar Türklerinin halk anlatılarından olan destan, efsane ve masal metinlerinde kahramanlar; yukarı/gökyüzü, orta/yeryüzü ve alt/yeraltı dünyaları arasında gelip gider. Anlatılarda canlıların yaşadığı yeryüzünün dışındaki tüm yaşam alanları ise öteki dünyalardır. Bu dünyalar; “yeraltı”, “su altı”, “gökyüzü” ve “kara orman”dan oluşmaktadır. Yeraltı, su altı ve kara orman; “alt dünya” iken; gökyüzü ise “üst dünya”dır. Bunların arasında yeraltı ve su altı dünyaları sıklıkla “padişahlık” şeklinde ifade olunur. Tıpkı gerçek dünyada olduğu gibi bu dünyaların görkemli bir yanı (saraylar, altından duvarlar gibi), bir padişahı ve padişahın da hizmetkârları vardır. Anlatılarda olaylar dairesel bir döngüyle hareket eder: Yeryüzünde başlar, öteki dünyalarda devam eder ve tekrar yeryüzünde sonuçlanır. Öteki dünyalar içerisinde en sık görülen dünya, yeraltı dünyasıdır. Bu dünya, birkaç anlatıda “aydınlık” olmakla birlikte genellikle “karanlık”tır. Özellikle masalarda “karanlık dünyadan, aydınlık dünyaya geçiş” motifi oldukça sık geçer. Bu geçişin sağlanması ise, bazen kapı/eşik özelliği gösteren bir unsur, bazen de yardımcı bir hayvan ile olmaktadır. Bu dünya işlevi bakımından, kahramanın mitik kötü varlıklarla (dev, devperi, ubırlı kocakarı gibi) mücadele ederek kahramanlık vasıflarının gösterdiği ve mücadelenin mutlak suretle galibiyetle sonuçlandığı zorlu bir sınav bir yerdir.

Kara orman, anlatılarda her ne kadar ayrı bir dünya olarak ifade edilmese de görünüşü ve işlevi açısından bir dünya hüviyetini gösterir. Ağaçlarının, bir varlığın geçmesine imkân vermeyecek kadar sıklıkta olduğu kara orman, çok uzaklarda hatta bazen insan ayağının bile basmadığı bir yerdedir. Karanlık olması, mitik kötü varlıkların yaşam alanı olması ve kahramanın mücadeleleri açısından yeraltı dünyasıyla aynılık gösterir. Ancak yeraltı dünyasında olduğu gibi her zaman mücadele yeri olmayabilir. Nitekim bazı anlatılarda sadece sırlı/esrarengiz bir yer olarak görünür. İşlevi bakımından bazen yeraltı dünyasıyla özdeş olmakla birlikte, bazen de yeraltı dünyasına geçiş yeri olarak bir kapı/eşik özelliğini gösterir. Anlatılarda görülen su altı dünyası da, işlevi bakımından yeraltı dünyasına benzerdir; fakat bu dünya, yeraltı dünyası kadar korkutucu değildir. Su altı dünyası, efsanelerde suyla bağlantılı mitolojik varlıkların bir yaşam alanı iken, destan ve masalarda farklı türden varlıkların (dev, fare gibi) da yaşam yeri olabilmektedir. Kahraman, bazen burada yaşayan su kızıyla evlenir, bazen de değerli bir şeyi aramak için indiği su altında rastladığı bir kapıdan geçer ve burada yaşayan varlıklarla mücadele eder. Birçok anlatıda mücadele yeri olması yönüyle işlevi bakımından yeraltı dünyasına yaklaşırsa da, kahramanın bu dünyada yaşamayı denemesi ve buraya ait bir varlıkla evlenmesi açısından yeryüzüyle de yakınlık gösterir. Üstteki tek dünya olan gökyüzü ise, diğer dünyalar kadar anlatılarda yaygın görülmez. Yeraltı ve su altı padişahlığı gibi “gök padişahlığı” diye bir dünyadan bahsedilmese de olaylar bazen gökte yaşanmaktadır. Gökyüzünün kahramanın mücadelesine sahne olmasına pek rastlanmasa da, göğe yakınlığı itibariyle gökyüzünü işaret ettiğini düşündüğümüz dağlarda olaylar sıkça geçer. Özellikle Kaf Dağı; uzaklığı, olağanüstü varlıkları ve sınav yeri olması gibi mitik yönleriyle belirgindir. Ayrıca efsane ve masal metinlerinde bahsi geçen Güneş, Ay padişahlığı da

özellikleri itibariyle bir dünya olup, gökyüzüne ait gök cisimleri olarak yine gökyüzünü sembollemektedir.

Kaynaklar

- Atnur, Gülhan (2002). *Başkurt ve Tatar Efsaneleri Üzerine Karşılaştırmalı Motif Çalışması*, Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aydın, Funda (2019). “Uygur Halk Anlatılarında Sayı Simgeciliği”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, S.44, 209-227.
- Bayat, Fuzuli (2011). *Türk Mitolojik Sistemi 1 (Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi)*, C. 1, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Bayat, Fuzuli (2012). *Türk Mitolojik Sistemi 2 (Kutsal Dışı- Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler- İyeler ve Demonoloji)*, C. 2, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Camalitdin, Lenar (1994). *Tatar Halık Ekiyetleré: Tılsımlı Ekiyetler*, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Camalitdinov, Lenar Ş. (1981). *Tatar Halık İcatı, Ekiyetler (Öçençé Kitap)*, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Çetin, Z. Çulpan (2007). “Tatar Türklerinde Mitolojik Varlıklarla İlgili Mitler Ve İnanışlar (İyeler Ve Yaratıklar)”, *Bilig*, S. 43, Güz 2007, 1-32.
- Çoruhlu, Yaşar (2011). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Durbilmez, Bayram (2011). “Batı Trakya Türk Halk Kültüründe Mitolojik Sayılar”, *Zeitschrift für die Welt der Türken / Journal of World of Turks*, vol.3, No.1, 77-93.
- (2017). *Gelenekli Türk Anlatıları-I*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- (2007). “Kırım Türk Halk Anlatılarında Sayı Simgeciliği”, *Millî Folklor*, 10 / 76, 177-190.
- (2008). “Nahçıvan Türk Halk İnanışlarında Mitolojik Sayılar”, *Turkish Studies*, Volume 3/ 7, 340-352.
- (2010). “Romanya Sözlü Türk Edebiyatı Ürünlerinde Mitolojik Sayılar”, *Folklor / Edebiyat*, 16/ 64, 245-257.
- (2009). “Türk Kültüründe ve Fütüvvetnamelerde Dört Sayısı”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 52, 71-85.
- (2018). *Türk Dünyası Kültürü -1*, 2. Baskı, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- (2019a). *Türk Dünyası Kültürü -2*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- (2019b). *Türk Kültür Coğrafyası, Halk Bilimi ve Edebiyat Araştırmaları*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Ehmetova, Flora ve Fatih Urmançi (2004). *Tatar Eposı Dastannar*, Kazan: Rannur Neşriyatı.
- Ergun, Pervin (2012). *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, Ankara: AKMB Yayınları.

- Gatina, Halide ve Hemit Yarmi (1977). *Tatar Halık İcatı, Ekiyetler (Bérénçé Kitap)*, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Gatina, Halide ve Hemit Yarmi (1978). *Tatar Halık İcatı, Ekiyetler (İkençé Kitap)*, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Gatina, Halide ve Hemit Yarmi (1999). *Tatar Halık Ekiyetleré*, Kazan: Rannur Neşriyatı.
- Gıylecitdinov, Selim (2000). *Tatar Halık Rivayetleré Hem Légéndaları*, Kazan: Rannur Kitap Neşriyatı.
- Gıylecitdinov, Selim ve Huziahmet Mehmutov (2001). *Bolgar, Kazan Töşmi Téllerden (Rivayetler hem Légéndalar). Éncé Çeçtém-éncé cıyam*, Kazan: Megarif Neşriyatı.
- Gıylmanov, Galimcan (1996). *Tatar Mifları I, Bérénçé Kitap*, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Gıylmanov, Galimcan (1999). *Tatar Mifları II, İkençé Kitap*, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Gültekin, Mustafa (2010). *Tataristan Masalları Üzerinde Bir Araştırma*, Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İnan, Abdulkadir (1976). *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul: MEB Yayınevi.
- İnan, Abdulkadir (2013). *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara: TTK Yayınları.
- İnayet, Alimcan (2010). *Türk Dünyası Efsane Ve Masallarında Bir Dev Tipi: Yalmavuz/Celmoğuz*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.
- Kalafat, Yaşar (2012). *Türk Halk İnançlarında Renkler*, Ankara: Berikan Yayınları.
- Karimova, Rasilya (2016). “Tatar Mitolojisinde İyeler”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences* (<http://jss.gantep.edu.tr>), 15(3), 881-897.
- Nâsırî, Kayyum (1975). “Kazan Tatarlarının Tormışında İslam Diné Yogıntısınan Tış Barlıkka Kilgen İşanular hem Goréf-Gadetler”, *Saylanma Eserler, İké Tomda, İkençé Tom*, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Ögel, Bahaeddin (2010). *Türk Mitolojisi II*, Ankara: TTK Basımevi.
- Seyidoğlu, Bilge (2015). *Mitoloji Üzerine Araştırmalar, Metinler ve Tahliller*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tekin, Fatma (2019). *Kazan Tatarlarının Halk Anlatmalarında Mitolojik Unsurlar*, Doktora Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Urmançı, Fatih (2001). *Dastannar. Éncé Çeçtém-éncé cıyam*, Kazan: Megarif Neşriyatı.
- Urmançı, Fatih (2002). *Tatar Halk İcatı*, Kazan: Megarif Neşriyatı.
- Urmançı, Fatih (2007). *Tatar Destanları I*, Türkiye Türkçesine akt. Vedat Kartalcık, Caner Kerimoğlu, Ankara: TDK Yayınları.
- Urmançı, Fatih (2008). *Tatar Mifologiyesé Éntsiklopédik Süzlék I*, Kazan: Megarif Neşriyatı.

Urmançı, Fatih (2009). *Tatar Mifologiyesé Éntsiklopédik Süzlék II*, Kazan: Megarif Neşriyatı.

Urmançı, Fatih (2011). *Tatar Mifologiyesé Éntsiklopédik Süzlék III*, Kazan: Megarif Neşriyatı.